The Future Study Fethuallah Gulen's Preaching Movement and the Preaching Strategies of Seminaries

Mohammad Mehdi Mohagheghi [1]

Recived Data: ۲۰۲۳/۷/۳ Accept Data: ۲۰۲۳/۸/۳۰

Fethullah Gulen's propaganda stream has millions of Turkish Muslim followers. With a modern interpretation of Islam, Gulen promotes a version of social Islam through lectures, a network of schools, and public services. This research aims to outline the past, present, and future status of this propaganda stream and also the policy-making preaching interaction of Qom seminary with this movement. The background of Gulenism is indebted to Saeed Noorsi's thoughts with the concern of compensating for the backwardness of the Islamic world. This stream currently has a generation of educated people, Asia Bank, a media and social service network. Due to the accusation of plotting a coup, Gulen is ostracized by the Turkish government, and his residence is in America. The four drivers of the future change of this propaganda stream include strategic modernization, Islamism, strengthening the anti-imperialist movement, and globalization. The consequences of each driver were investigated up to the next three layers. The central pillar of Gulen's propaganda discourse is "social Islam" and its other elements were introduced as the separation of religion from politics, the unity of Islam and modernity, nationalism, brotherhood, education of the young generation, the primacy of the school over the mosque, individual rights, criticism of the decadence of the West, religious tolerance, and merciful Islam. In the position of seminary propaganda policy - making, proposals such as establishing a think-tank, strengthening the relations, holding a festival, conference, exhibition, and the emergence of the Islamic authority of Turks in the world were presented.

Keywords: Fethullah Gulen, future wheel, Hizmet Movement, cultural policy-making, propaganda stream, Qom seminary

۱. A third-level student of Qom seminary and a doctoral student of cultural policy at Bagheral Uloom University, Qom. (mm.mo٦٤@yahoo.com).

فصلية علمية محكمة

مطالعات تبليغ دينى

الدراسات المستقبلية فى حركة فتح‌اللّه كولن التبليغية و استراتيجية الحوزة العلمية التبليغية

محمدمهدى محققى[1]

الإستلام: ١٤٤٤/١٢/١٤ القبول: ١٤٤٥/٢/١٣

إن حركة فتح‌اللّه كولن التبليغية لها ملائين الأتباع بين المسلمين الأتراک. يقدّم كولن تفسيرا حديثا من الإسلام و يروّج الإسلام الاجتماعى عبر المحاضرات وشبكة من المدارس والخدمات العامة. يرمى هذا البحث إلى تصوير ظروف هذه الحركة التبليغية فى الماضى والوقت الراهن والمستقبل والتخطيط فى نطاق التعامل التبليغى للحوزة العلمية بقم مع هذه الحركة. إن التفكير الكولونى يستمد نهجه من آراء سعيد نورسى بهاجس تلافى التخلف فى العالم الإسلامى. تحظى هذه الحركة فى وقتنا الحاضر بجيل من الدارسين، ومصرف آسيا، والإعلام وشبكة الخدمات الاجتماعية. إن كولن مطرود من قبل الحكومة التركية بتهمة التخطيط للانقلاب ويسكن حاليا فى أمريكا. ترى هذه الحركة التبليغية أن العوامل الدافعة الأربعة المؤدية إلى تغيير المستقبل هى التحديث الإستراتيجى، والتوجه الإسلامى، وتعزيز الحركة المناهضة للأمبريالية، والعولمة. جرى البحث عن هذه العوامل الدافعة على ثلاث مستويات. بناء على هذا البحث؛ يشكل الإسلام الاجتماعى المفهوم الرئيس فى الخطاب التبليغى لكولن، كما له عناصر أخرى وهى فصل الدين عن السياسة والجمع بين الإسلام والحداثة، والقومية، والأخاء، وتأهيل الجيل الشاب، وإيثار المدرسة على المسجد، والحقوق الفردية، ونقد الانحطاط الغربى، والتسامح الدينى، والإسلام الرحمانى. وفى نطاق التخطيط التبليغى للحوزات العلمية تم تقديم بعض المقترحات كتأسيس مجمع تفكير، وتعزيز العلاقات وإقامة المؤتمرات والاجتماعات والمعارض وظهور المرجعية الإسلامية لأتراک العالم.

الكلمات المفتاحية: فتح‌اللّه كولن، مدار المستقبل، حركة هيزمت (الخدمة)، التخطيط الثقافى، الحركة التبليغية، الحوزة العلمية بقم

---

١. خريج المستوى الثالث فى‌الحوزة العلمية بقم و طالب مرحلة دكتوراه فى فرع التخطيط الثقافى بجامعة باقرالعلوم (mm.mo٦٤@yahoo.com).

فصلنامه علمی ـ تخصصی

مطالعات تبلیغ دینی

سیاست‌گذاری فرهنگی حوزه‌های علمیه در تعامل با جریان تبلیغی فتح‌اللّه گولن

محمدمهدی محققی[1]

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۴/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۶/۸

چکیده

جریان تبلیغی فتح‌اللّه گولن یکی از جریان‌های فکری فرهنگی در سراسر جهان و

۱. دانش‌آموخته سطح سه حوزه علمیه قم و دانشجوی دکتری سیاست‌گذاری فرهنگی دانشگاه باقرالعلوم، قم.

(mm.mo٦٤@yahoo.com)

دارای میلیون‌ها پیرو مسلمان ترک است. گولن با تفسیر مدرن از اسلام، نسخه اسلام اجتماعی را ازطریق سخنرانی‌ها، شبکه مدارس و خدمات عمومی ترویج می‌کند. این پژوهش در پی ترسیم وضعیت گذشته، حال و آینده این جریان تبلیغی و نیز سیاست‌گذاری فرهنگی تعامل حوزه علمیه قم با جریان تبلیغی گولن است. پیشینه گولنیسم وامدار اندیشه‌های «بدیع الزمان سعید نورسی» با دغدغه جبران جهل و عقب ماندگی جهان اسلام است. این جریان تبلیغی درحال حاضر دارای نسلی از تحصیل‌کردگان، بانک آسیا، رسانه و شبکه خدمات اجتماعی است. گولن به خاطر اتهام طراحی کودتا ازسوی دولت ترکیه طرد شد و محل زندگی او در امریکاست. در این مقاله چهار پیشران تغییر برای تأثیر بر آینده این جریان تبلیغی تشخیص داده شد: نوسازی راهبردی، اسلام‌گرایی، تقویت جنبش ضد امپریالیسم، جهانی‌شدن است. پیامدهای هر پیشران تا سه لایه بعدی بررسی شد. دال مرکزی گفتمان تبلیغی گولن «اسلام اجتماعی» و عناصر دیگر آن شامل جدائی دین از سیاست، جمع بین اسلام و مدرنیته، ملی‌گرایی، اخوت، تربیت نسل جوان، تقدم مدرسه بر مسجد، حقوق فردی، نقد انحطاط غرب، تساهل دینی و اسلام رحمانی معرفی شد. در مقام خط‌مشی‌گذاری تبلیغی حوزه‌های علمیه، پیشنهادهایی مانند تأسیس اندیشکده، تقویت مناسبات حوزوی ــ تبلیغی، برگزاری جشنواره، همایش، نمایشگاه و ظهور مرجعیت اسلامی ترک‌های جهان ارائه شد.

واژگان کلیدی: فتح‌الله گولن، چرخ آینده، جنبش هیزمت (خدمت)، سیاست‌گذاری فرهنگی، جریان تبلیغی، حوزه علمیه قم.

مقدمه

سه کلان جریان فکری فرهنگی با رویکردهای تبلیغی در جهان اسلام درحال رقابت برای تمدن‌سازی نوین اسلامی هستند؛ جریان نوخلافت در عربستان سعودی، جریان نوعثمانی در ترکیه و جریان انقلاب اسلامی در ایران. هریک از این کلان جریان‌ها دارای خاستگاه و پیشینه تمدنی هستند. جریان خلافت نوین به پشتوانه نظام سیاسی خلافت از صدر اسلام تا چند قرن، جریان عثمانی‌گری به اتکای چندین قرن حکمرانی بلامنازع امپراتوری عثمانی و جریان انقلاب اسلامی به پشتوانه چند قرن مجاهدت مبلغان و عالمان شیعی و نیز حکومت صفویه، تجربه مشروطه و جمهوری اسلامی در جهان اسلام مدعی احیای تمدن اسلامی است. این رقابت در سالیان اخیر خصوصاً با بروز بیداری اسلامی در منطقه جنوب غرب آسیا جدی‌تر شده است. کلان جریان عثمانی‌گری از جریان‌های گوناگون فکری فرهنگی تشکیل شده است. یکی از مهم‌ترین این جریان‌ها، جریان تبلیغی فتح‌اللّه گولن یا جنبش هیزمت است. مبدء فکری این جریان تبلیغی، اندیشه‌ها و نظریه‌های بدیع الزمان نورسی (۱۸۷۶ـــ۱۹۶۰م) از اندیشمندان مسلمان ترکیه است. فتح‌اللّه گولن اندیشه‌های نورسی را بازتولید و جنبش هیزمت (خدمت) را متناسب با نیازهای قرن بیست و یکم راه‌اندازی کرد (Balcir and

.(Miller, ۲۰۱۲

برای خط مشـــی گذاری فرهنگی تعامل تبلیغی و فرهنگی حوزه‌های علمیه ایران با جریان تبلیغی گولن، نیازمند شناخت پیشینه، وضعیت کنونی و آینده‌پژوهی آن هستیم.

هر مسئله باتوجه به طبیعت آن نشان‌دهنده روش و راه‌حل آن است. این تحقیق برای کشف و تفسیر واقعیت‌ها درخصوص جریان تبلیغی گولن روش تحقیق کیفی را در پیش گرفته است. این روش با ماهیت موضوع تحقیق حاضر سنخیت و مطابقت دارد؛ زیرا درصـــدد شـــناخت پیشـــینه و اوضـــاع کنونی یک جریان و نیز آینده‌پژوهی آن با هدف سیاست‌گذاری فرهنگی است. داده‌ها و شواهد نیز به روش کیفی کنار هم گرد آمده‌اند. ابزار گردآوری اطلاعات، اســـنادی کتابخانه‌ای اســـت. ابزار مورد اســـتفاده در روش گردآوری اطلاعات در این مقاله، اسناد چاپی و داده‌های منتشر شده در هر نوع کتاب، جزوه، نشریه، فصلنامه، مصاحبه انتشار یافته، مقاله همایش علمی و متون نمایه شده در پایگاه‌های اینترنتی اســـت. بیشـــتر پژوهش‌های کیفی دو جزء اســـاســـی دارند: داده‌ها، ترتیبات عملی یا گام‌هایی برای تفســـیر و ســـازمان‌دهی داده‌ها. بیشـــتر این ترتیب‌ها از مفهوم‌ســـازی، فروکاهی و تاویل داده‌ها، تعیین مقوله‌ها با اســـتفاده از ویژگی‌ها و ابعاد، ربط دهی یا نسبت دهی مقوله‌ها به یکدیگر پیروی می‌کنند (استراوس و کربین، ۱۳۹٤)

برای اطلاع از تغییرات آینده این جریان، از روش ذهن انگیزی یا چرخ آینده‌ها (Futures Wheel) در دانش آینده‌پژوهی استفاده شد. از میان پیشران‌های تغییر و روندهای جریان مذکور، چهار روند اصلی توسط گروه کانونی متشکل از کارشناسان عرصه حوزوی در مقطع درس خارج فقه (سطح ٤) و تحصیل‌کردگان مقطع دکتری ارتباطات بین الملل، انقلاب اسلامی، سیاست‌گذاری فرهنگی و کارشناسی ارشد مدیریت راهبردی فرهنگ تشکیل شد و پس از چندین جلسه بحث و بارش فکری، پیامدهای این روندها در تحقیق بازتاب یافت.

مبانی و چهارچوب مفهومی

پیشینه جریان تبلیغی گولن

برای آگاهی از هر جریان، ابتدا باید مؤسسان و شرایط تأسیس آن را به‌خوبی شناخت. جریان تبلیغی گولن که به جنبش هیزمت (خدمت) نیز مشهور است، توسط فتح‌اللّه گولن بنا نهاده شد. گولن در سال ۱۹٤۱ م در روستای ارزروم نزدیک مرز ایران زاده شد. والدین او معلم قرآن و علوم اسلامی بوده‌اند؛ ازاین‌رو او از قدرت وعظ و

خطابه قوی‌ای برخوردار و از ۱۴ سالگی سخنرانی مذهبی می‌کرده ا ست. وی حتی در خدمت اجباری ســربازی نیز به تبلیغ و موعظه دینی خود ادامه داد؛ این امر منجر شــد به‌مدت ده روز به زندان بیفتد. گولن هم‌زمان با فراگیری و تبلیغ علوم دینی، جذب فلسفه غرب خصوصاً آرای کانت می‌شود. او کاریزمای شخصیتی قوی داشت و گاه در هنگام ســخنرانی‌های خود از خشــیت الهی می‌گریســت و مخاطبان را به شــدت تحت جاذبه شــخصــیتی خود قرار می‌داد. گولن در ســال ۱۹۵۶ در اثر مطالعه کتاب رســائل النور با اندیشه‌های نورسی آشنا شد و به شدت تحت تأثیر آرا و اندیشه‌های نورسی قرار گرفت. دومین کنش تبلیغات جمعی گولن، راه‌اندازی انجمن مخالفت با کمونیســم در ســال ۱۹۶۳ م و ســومین کنش تبلیغی او روی‌آوردن به روش تبلیغ نوین معارف اســلام در خارج از مســجد ازطریق انتشــار مقالات و اســتفاده از رســانه‌های نوین اجتماعی بود. گولن از سال ۱۹۷۹ به بعد، سرمقاله‌های ماهنامه ا سلامی «چ شمه» (Sızıntı) را با رویکرد سازگاری بین اسلام و علوم مدرن می‌نوشت. او در این مقطع، پایه‌های چهارمین کنش تبلیغی ـــ اجتماعی خود را بنا نهاد و مهم‌ترین ا صول و مبانی فکری جنبش گولن هیزمت را نو شت. گولن به پیروی از نور سی، عقائد مذهبی ا سلام را هم سو با مدرنیته تفسیر و از دخالت در امور سیاسی خودداری می‌کرد.

اندیشمند مسلمان ترکیه، بدیع الزمان سعید نورسی دوران افول امپراتوری عثمانی و پیدایش نظام لائیک جمهوری ترکیه توسط آتاترک را درک کرده بود و دغدغه جمع بین اسلام و مدرنیته را داشت. بی‌لیاقتی حاکمان عثمانی، نفوذ بیگانه، دنیازدگی برخی از عالمان سنی، ضعف ارتش، ساختار معیوب، دیوانسالاری بیمار، غرب‌شیفتگی عموم، جنگ‌های جهانی اول و دوم و نقشه‌های استعمار باعث شکست حکومت عثمانی، جداشدن بخش‌هایی از سرزمین عثمانی و روی کار آمدن چهره‌ای اسلام زدا و سکولار به نام مصطفی کمال آتاترک شد. در این سالیان نور سی تلاش زیادی برای برای ارائه و تبلیغ نسخه‌ای از اسلام کرد که با علوم روز و روند دموکراسی‌گرایی سازگار باشد؛ ازاین‌رو باب بسته شده اجتهاد در جهان اهل سنّت عثمانی‌زده را پس از قرن‌ها گشود و روشی نوین را در تفسیر قرآن پایه‌گذاری کرد که میان عقلانیت، دستاوردهای بشر امروز و معناپنداری قرآن پیوند برقرار کند (ملک‌اف، ۱۳۹۵) او قائل به عنصر زمان و مکان در فهم کتاب الهی شد و آیات کتاب خدا را به دو نوع ثابت المعنا و متغیر المعنا تقسیم کرد. اندیشه‌های مدرن او در کتاب رسائل النور منعکس شده است. نورسی در این کتاب تفسیری مدرن، دنیاگرایانه و منطبق با علوم روز از آیات قرآن دارد. او می‌کوشد بین طبیعت، دانش بشری و اسلام همگرایی ایجاد کند؛ ازاین‌رو از آیات آفرینش آسمان و

زمین، ماه و خورشید، شب و روز، سیر در آفاق و انفس به‌عنوان آیات علمی خدا یاد می‌کند؛ مثلاً سعید نورسی پیام تسخیر باد توسط حضرت سلیمان را اشاره و الهام غیبی به بشر می‌داند که می‌توان ازطریق کشف قوانین طبیعت به آسمان راه برد و مسافت‌های دور دست را در اندک زمان پیمود (جلالی‌زاده، ۱۳۹۳) اصول اندیشه‌های نورسی عبارتند از: لزوم جبران عقب ماندگی جهان اسلام، تقویت روحیه کارگروهی در جهان اسلام ازطریق احیای نهاد مشورت، تعامل علم و دین، حقوق برابر شهروندی برای غیر مسلمانان، مشروطه مشروعه، توسعه آزادی‌های فردی و عمومی، انتقاد از تحجر، گفت‌وگو با مسیحیت و انتقاد از فساد اخلاقی غرب.

چهارمین کنش تبلیغی ـــــ اجتماعی گولن، تأسیس جنبش اجتماعی هیز مت (خدمت) بود. منظور از هیزمت، تبلیغ عملی اسلام به روش خدمت‌رسانی عمومی برای ساختن جامعه‌ای اسلامی، آباد، انسانی، صلح‌آمیز و مدرن در ترکیه ازطریق آموزش، تغییر فرهنگ و امور عام المنفعه بود. از آن جا که گولن همانند نورسی، جهل و کمبود تحصیلات را مهم‌ترین مشکل مسلمانان و علت اصلی عقب افتادن جوامع اسلامی از قافله تمدن اروپا می‌دانست، بیشترین تلاش تبلیغی خود را بر نهضت سوادآموزی و رشد دانش جوانان ترکیه متمرکز کرد. او ابتدا خوابگاه‌هایی را برای تحصیل

رایگان کودکان مقطع دبستان در مناطق دورافتاده نزدیک محل زادگاهش ساخت. سپس به کمک بازاریان مرید خود این الگو را به سایر مناطق و مقاطع تحصیلی بالاتر تسری داد و جوانان را به افزایش سطح تحصیلات و علم آموزی تشویق کرد. او تا دهه ۱۹۹۰ در تبلیغات و کنش‌های خود، دخالت در امور سیاسی را خط قرمز می‌دانست.

وضعیت کنونی جریان تبلیغی گولن

گولن ازطریق ثروت، شبکه‌های اجتماعی مجازی، نفوذ و موقعیت اجتماعی خود توانسته مدارسی را به‌صورت شبکه‌ای در ترکیه و سایر نقاط جهان تأسیس کند تا امروزه در شرایط اجتماعی، مذهبی و حتی سیاسی ترکیه تأثیرگذار باشد. امروزه علاوه‌براینکه گولن منبع الهام و نفوذ در بین میلیون‌ها ترک در سراسر جهان است، نسلی از تحصیل‌کردگان این مدارس همسو با آرا و اندیشه‌های او برخی از مناصب مهم دولتی را در ترکیه عهده‌دار شده‌اند. جنبش خدمت در دو دهه اخیر ازطریق تمرکز بر تعلیم و تربیت دینی، آموزش زبان انگلیسی، الزامات اقدام گروهی و همراهی ثروتمندان، تواندست از فرصت‌های جهانی استفاده کند و حضور آموزشی خود را در بسیاری از کشورها توسعه دهد و جهانی شود. این جریان از یک شبکه تلویزیون ملی به‌نام

«سـمنیولو»، یک خبرگزاری به‌نام «سـیهان»، یک روزنامه پرتیراژ به‌نام «زمان»، چند نشریه و یک انتشارات به‌نام «لایت» برخوردار ا ست (ایبو، ۱۳۹۵) این واعظ نواندیش شعار تقدم مدرسه بر مسجد، مبتنی بر دموکراسی، آزادی، تساهل، گفتمان بین ادیانی، پیشـرفت، برابری و مشـورت را ترویج می‌کند. بیشـتر بازیگران این جنبش تبلیغی را تاجران، دبیران و روزنامه‌نگاران تشـکیل می‌دهند. این جنبش مطابق الگوی نظام درونی کندوی عسل اداره می‌شود. کنش‌گران آن به‌صورت وفادار، آزاد و منظم، در فضایی تحت تدبیر غیر مسـتقیم کانون مرکزی و رهبر جنبش، به‌گردآوری، تجهیز منابع و کادرسـازی می‌پردازند (یاووز، ۱۳۹۲) جنبش هیزمت (خدمت) ساختار و عضویت رسمی ندارد و در دهه اخیر خودمختار عمل کرده اسـت. گولن این جریان تبلیغی را مسـتقیما اداره نمی‌کند، بلکه رهنمودهای کلی درباره راهبردهای آن صـادر می‌کند. هیزمت بیش از ده میلیون هوادار در سـراسـر جهان دارد. برخی از تحلیل گران، گولن را پدر فکری حزب عدالت و توسـعه و پایه‌گذار قدرت نرم در ترکیه نوین می‌دانند (بولنت و کاها، ۱۳۸۱) مهم‌ترین منابع مالی این جریان عبارتند از: تاجران و سرمایه‌داران، سازمان‌های غربی، بانک آسیا (Yousef, ۲۰۰٤).

برخی بر این باورند که سازمان اطلاعات و امنیت ترکیه، «میت» نقش به سزائی در

توسعه جنبش هیزمت در ترکیه داشته است. برخی از نویسندگان ترکیه از مریدان گولن هستند، افرادی مانند علی اونال، فهمی کورو، عمر اوکچو، عزول دوزداغ، محمد شوقی ایکی. برخی از فعالان این جریان تبلیغی عبارتند از: احمد آجت (واعظ) محمد شاهین، نجم الدین کوچ یغیت، احمد بیک، اوندیم کوسه، جمال که با سرمایه‌داران و تجار حامی فتح‌اللّه گولن نیز ارتباط صمیمانه‌ای دارند (انصاری، ۱۳۷۳) برخی از اسناد ویکی لیکس به نقش گولن در هدایت فکری رهبران حزب عدالت و توسعه پیش از ۲۰۱۰ اشاره دارد. اردوغان او را متهم به‌دست داشتن در کودتای ۱۵ ژوئن ازطریق طرفدارانش در ارتش و نهاد های دولتی می‌کند. البته گولن نیز متقابلا، این کود تا را نمایشی، ساختگی و از پیش برنامه‌ریزی شده توسط اردوغان برای شنا سائی و حذف مخالفان از قدرت می‌داند (قابل دسترس در: fgulen.com). اختلاف این دو از سال ۲۰۱۳ به‌بعد آغاز شد؛ هنگامی‌که قضات متمایل به‌جریان تبلیغی گولن رسیدگی به‌پرونده فساد در راس قدرت ترکیه را کلید زدند و می‌خواستند هاکان فیلدان رئیس ارگان رسمی اطلاعاتی و امنیتی ترکیه را دستگیر و محاکمه کنند (ارکان، ۱۳۹۵) درحال حاضر دولت اردوغان در ترکیه جریان تبلیغی فتح‌اللّه گولن را یک سازمان تروریستی می‌داند و بر همین اساس تلاش دارد تا ازطریق مشروعیت‌زدایی از این جریان با معرفی

آن به‌عنوان سازمانی تروریستی از محبوبیت آن در خارج از مرزهای ترکیه کاسته و هم چنین مدارس وابسته به این جریان را دراختیار بگیرد. به همین خاطر بنیاد معارف ترکیه به‌عنوان پرچمدار رسمی آموزش ترکیه در خارج از کشور ۲۱٤ مدرسه وابسته به جریان تبلیغی فتح‌اللّه گولن را با نام ایشیک یا عشق در ۱۹ کشور جهان ازجمله افغانستان، چاد، جمهوری گینه استوایی، اتیوپی، ساحل عاج، گابن، گینه، کامرون، جمهوری دموکراتیک کنگو، کنگو، مالی، موریتانی، نیجر، پاکستان، سومالی، سودان، تونس، ونزوئلا و عراق دراختیار خود گرفته است. بنیاد معارف ترکیه به موجب قانون شماره ٦۷۲۱ در سال ۲۰۱٦ با تأیید پارلمان ترکیه تأسیس شده است. بر اساس این قانون بنیاد معارف ترکیه تنها نهاد ذی‌صلاح برای تأسیس مؤسسات و نهادهای آموزشی در خارج از مرزهای این کشور است (رایزنی فرهنگی ج.ا.ا. در آنکارا، ۱۳۹۹) برخی گولن را متهم به همکاری و تلاش برای تامین منافع امنیت ملی امریکا در ترکیه و منطقه جنوب غرب آسیا می‌کنند و تدریس برخی عوامل سازمان جاسوسی سیا را در مدارس منتسب به گولن در برخی کشورهای اسلامی دلیل آن می‌دانند. گولن پس از چند سال درخواست، در سال ۲۰۰۸ اقامت دائم این کشور را گرفت. اکنون که گولن پس از کودتای ۲۰۱٦ در امریکا زندگی می‌کند، اهداف و استقلال این جریان تبلیغی بیشتر با ابهامات و

پرسش‌های ناظران و تحلیل گران رو به رو شده است. خصوصاً رابطه نزدیک او با مسیحیت و یهودیت، او را آماج برخی انتقادهای اسلامی قرار داده است. برخی از بازیگران سیاسی نیز او را متهم به کسب قدرت از راه‌های نرم مانند فعالیت‌های فرهنگی، آموزشی و عام المنفعه کرده‌اند (ارکان، ۱۳۹۵).

ویژگی‌های گفتمان نوین تبلیغی گولن

برای شناخت عناصر تبلیغی این جریان، نیازمند بازخوانی مولفه‌ها و دال‌های گفتمانی آن هستیم. عناصر گفتمان نوین گولن در تبلیغ دین و ترویج اسلام برای مردم ترکیه منفعل از پیشرفت‌های علمی و فناوری‌های غرب است. مفهوم کلیدی و دال مرکزی گفتمان تبلیغی گولن «اسلام اجتماعی» قرار دارد؛ زیرا کلان روایت این مبلغ دینی از اسلام با ماهیت اجتماعی، همراه با غرب زدگی و همسو با اندیشه‌های نورسی است و او با انگیزه تامین نیازهای مدرن جامعه ترکیه، سایر مفاهیم و عناصر این گفتمان را منسجم و مفصل‌بندی می‌کند.

مفصل‌بندی گفتمان نوین تبلیغی فتح‌اللّه گولن از چند عنصر مهم تشکیل شده است. عنصر اول «جدائی دین از سیاست» است. او در اثر نوعی عافیت طلبی از

دخالت در امور سیاسی خودداری و نوعی گفتمان محافظه کاری و آینده‌نگری را در برابر ســـاختار حکومتی ترکیه در ز مان آ تاترک و پس از آن انتخاب کرد؛ زیرا در آن ز مان، مخالفت کمالیست‌ها با اسلام در ترکیه رواج داشت و تنها وعظ و تبلیغ در امور مذهبی برای ایجاد مشـــکل و درد ســـر برای او کافی بود. غافل از آنکه ســـکوت وی و عدم رو شنگری مبلغان دینی در ترکیه، به نوعی پشتوانه دیکتاتوری آتاترک شد و زمینه را برای مبارزه کمالیـ ست‌ها با دین و ا ستقرار لائیک در ترکیه فراهم کرد. او بر این باور ا ست که در ا سلام ا صولی وجود دارد که نوع، قالب و و ضعیت عمومی حکومت را در هر ع صر مطابق نیازهای همان عصـــر تعیین می‌کند. دومین عنصـــر گفتمانی گولن، «جمع بین اسلام و مدرنیته» است. غرب زدگی و زدودن کلیشه‌های گذشته، آن قدر برای او اهمیت داشت که باعث شد به مدرسه تجدید و بازاحیای اسلام بپیوندد و برای اثبات سازگاری اسلام با علوم روز، تامین نیازهای روز جامعه ترکیه و تبلیغ مدرن دین دست به هر رطب و یابسی برای بومی‌سازی الگوهای سازماندهی غربی در بین جوانان ترک بزند. غافل از آنکه غرب‌زدگی در دوران معاصـــر جز عقب افتادگی و بدبختی حاصـــلی برای ملت‌های مسلمان نداشته است و بر اساس فرمایش رهبر معظم انقلاب و ولی امر مسلمین جهان، کشـــورهای مســـلمان در اثر دنباله روی از فرهنگ و ســـیاســـت دولت‌های مســـتکبر، به

وابستگی و ذلت سیاسی، فلاکت و فقر اقتصادی، سقوط فضیلت و اخلاق و عقب‌ماندگی خجلت‌آور علمی دچار شدند.[1] مدرنیزاسیون و دموکراسی خواهی در جهان اسلام یک اصل اساسی در مبانی فکری گولن بود؛ ازاین‌رو برای اثبات سازگاری اسلام و دموکراسی، آیاتی از قرآن را هم‌سو با دستاوردهای علمی روز و مفاهیم مدرن تفسیر کرد. مهم‌ترین منبع و روش او در تفسیر مدرن قرآن، دیدگاه‌های بدیع الزمان نورسی خصوصاً کتاب رسائل النور بود. او قائل به روش تفسیر کارآمد بود که رهاورد آن پاسخ گویی به مسائل سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی باشد و برای عموم جامعه مسلمانان قابل استفاده باشد (ملک‌اف، ۱۳۹۵) عنصر سوم گفتمان مدرن تبلیغ گولن، «ملی‌گرایی» است. گولن در خطبه ها و موعظه های خود به‌دنبال اسلامی‌کردن ناسیونالیسم ترکی بوده و از تلاش سلاطین عثمانی در گسترش اسلام به صورت مثبت یاد کرده است. وی به‌خوبی از قدرت ناسیونالیسم در ترکیه آگاهی داشته و سخنان خود را طوری تنظیم کرده است که استادانه بر نقش اسلام در قدرت حکومت‌های گذشته ترکیه تأکید کند. او از اصطلاح «اجداد» برای اشاره به نیاکان استفاده می‌کرد، منظور

---

۱. سخنرانی رهبر معظم انقلاب در اجلاس جهانی علما و بیداری اسلامی، مورخ ۱۳۹۲/۲/۹؛ قابل دسترس در: https://khl.ink/f/۲۲٤۰۵.

وی نیاکان ترک ـــ مسلمان است. او معتقد بود اسلام از ترک‌ها تجلیل کرده و به آنان شکوه و قدرت داده است و ترک‌ها پس از مسلمان‌شدن به یک ملت تبدیل شدند. ازاین رو وی خود را یک «ترک مسلمان» معرفی می‌کرد (Armagan and Unal, ۱۹۹۹).

چهارمین عنصر پیکره‌بندی گفتمانی گولن، «اخوت اسلامی» است. او جهل و کمبود تحصیلات را از مهم‌ترین مشکلات جهان اسلام می‌دانست و در مواعظ خود، به ماهیت سازنده علم‌آموزی، مشاوره و هم‌اندیشی هنگام تصمیم‌گیری تشویق می‌کرد. دیدگاه گولن در قبال مشکلات جامعه اسلامی، حل معضلات ازطریق وجدان عمومی با تکیه بر عقل جمعی بود. او حتی قائل به گفت‌وگو، صلح و همکاری با غرب مسیحی بود. سایر مفاهیم اصلی و عناصر هویت‌دهنده گفتمان تبلیغی گولن عبارتند از: تمرکز بر تعلیم و تربیت نسل جوان، تقدم مدرسه بر مسجد، تغییر اشتراکی جامعه (دگرگونی از پایین به بالا)، رعایت حقوق فردی شهروندان، نقد انحطاط اخلاقی غرب، تساهل دینی، اسلام رحمانی (ارکان، ۱۳۹۵).

آینده‌پژوهی جریان تبلیغی گولن

برای ترسیم آینده جریان تبلیغی گولن ازطریق دانش آینده‌پژوهی سعی در ترسیم

دورنماهای این جریان می‌کنیم. از میان رویکردهای گوناگون آینده‌پژوهی، رویکرد چرخ آینده مناسب‌ترین رویکردها برای جریان شناسی تشخیص داده شد. چرخ آینده روشی برای شناسایی و ارائه پیامدهای تا سه لایه روندها، رویدادها و مسائل درحال ظهور و تصمیات احتمالی آینده است (Glenn, ۲۰۰۹) این روش توسط ژروم سی. گلن (Jerome C. Glenn) در دهه ۱۹۷۰ ابداع شد. جریان تبلیغی گولن مانند هر پدیده اجتماعی دیگر با فرصت‌ها، تهدیدها و چالش‌های بسیاری رو به رو است. چرخ آینده بر روی مهم‌ترین روندها و پیشران‌های تغییر مرتبط با یک پدیده متمرکز می شود و نگاه پژوهشگر را به‌صورت چند سطحی و پیچیده می‌کند. این رویکرد بر پاسخ به این پرسش در برابر هر روند تغییر مبتنی است که «چه خواهد شد اگر ...» یا «اگر ... آن گاه». این پرسش‌ها موجب ذهن انگیزی پژوهشگران و به چالش کشیدن وضعیت‌های عادی می‌شود تا تأثیرها و پیامدهای مسائل فرعی پدیده‌ها بیشتر درنظر گرفته شود (Inayatullah, ۲۰۰۹) برای این کار ابتدا باید پیشران‌های تغییر شناسائی شوند. پیشران‌ها عوامل و عناصر کلیدی هستند که دیگر پدیده‌ها را به‌سوی خود می‌کشند، به‌عنوان نقاط اصلی چرخش در آینده موضوع نقش آفرینی می‌کنند، سایر عوامل و نیروها به آنها وابسته‌اند و از عوامل اصلی ایجاد تغییرات به‌شمار می‌روند. بعضی از

تغییرات بنیادین، غافلگیرکننده و شـگفت انگیز پدید می‌آیند. آن دسـته از تغییرات راهبردی که به‌راحتی قابل مشاهده نیستند، برای به چالش کشیدن طرز فکر رایج درباره جریان مورد مطالعه پیشنهاد می‌شوند (هاینز و بیشاپ، ۱۳۹۵).

در این تحقیق به کمک گروه نخبگانی در چند جلسـه تمامی پیشـران‌های تغییر، روند ها، بازیگران و رو یداد های تأثیرگذار بر آینده جر یان تبلیغی گولن در ۳۹ مورد شـمرده و در چهار دسـته درونی، ملی، منطقه‌ای و جهانی بر اسـاس سـطح تأثیر تقسیم‌بندی شد.

جدول ۱. پیشران‌های تغییر، روندها، بازیگران و رویدادهای تأثیرگذار بر آینده جریان تبلیغی گولن

پیشران‌های تغییر، عوامل تعیین‌کننده و بازیگران موثر بر جریان گولن	
درونی	ـ جانشین گولن؛ ـ رشد شاگردان، مبلغان و مریدان؛ ـ رویکردهای جهانی (میزان مقبولیت اسلام الگوی گولن در جهان)؛ ـ رشد کنش‌گران سیاسی.

پیشران‌های تغییر، عوامل تعیین‌کننده و بازیگران موثر بر جریان گولن	
وِبِر	ـ پان ترکیسم؛ ـ اسلام سیاسی اردوغان؛ ـ اسلام اخوانی؛ ـ نوعثمانی‌گرایی؛ ـ رشد دین مناسکی؛ ـ رشد طریقت‌گرایی؛ ـ رشد معنویت؛ ـ رشد شهری شدن؛ ـ سبک زندگی غربی؛ ـ تغییرات سیاسی داخلی و الگوی حکمرانی ترکیه؛ ـ میزان توجه حکمرانان فعلی ترکیه به گسترش تفکر اخوانی؛

پیشران‌های تغییر، عوامل تعیین‌کننده و بازیگران موثر بر جریان گولن	
منطقه‌ای	ـ رشد و توسعه انقلاب اسلامی ایران؛ ـ منفوربودن امریکا در نزد ملل؛ ـ اوراسیاگرایی؛ ـ جنگ ناشی از اسلام سیاسی؛ ـ مقبولیت و کارآمدی مدل قطر؛ ـ افزایش حضور فیزیکی و سیاسی امریکا در منطقه با هدف تقویت اسرائیل؛ ـ نفوذ صهیونیسم جهانی؛ ـ تعاملات اقتصادی و نفوذ سیاسی عربستان در ترکیه؛ ـ توسعه نفوذ کشورهای غربی؛ ـ رشد اندیشه‌های رقیب در جهان اسلام (حسن حنفی، الأزهر)؛ ـ اروپاگرایی؛ ـ تقویت تروریسم مذهبی مانند داعش؛ ـ افزایش روند تقویت هویت قومی در منطقه به خصوص کردستان؛ ـ رشد و توسعه تفکر امپراتوری بزرگ عثمانی؛

پیشران‌های تغییر، عوامل تعیین‌کننده و بازیگران موثر بر جریان گولن	
جهانی	ـ پلورالریسم دینی؛ ـ گسترش مباحث دین جهانی؛ ـ فردگرایی؛ ـ دموکراسی‌گرایی؛ ـ اقتصاد جهانی فراملی؛ ـ بازار جهانی، جهان وطنی؛ ـ آموزش مجازی؛ ـ بلاک‌چین (Blockchai)؛ (سیستم ثبت اطلاعات و گزارش با امکان اشتراک‌گذاری) ـ متاورس (Metaverse)؛ (واقعیت مجازی، زندگی دوم، هوش مصنوعی)؛ ـ افول امریکا با ظهور ابرقدرتی روسیه و چین؛

یافته‌های پژوهش

از میان ۳۹ عامل تعیین‌کننده و پیشران تغییر مصرح در جدول ۱، پس از اولویت‌گذاری، ٤ نیروی پیشران کلیدی تغییر متناسب با محتمل‌ترین آینده‌ها و عوامل

اصلی موثر بر تغییرات جریان تبلیغی گولن تشخیص داده شد: تحول و نوسازی راهبردی (درونی)، اسلام‌گرایی (ملی)، تقویت جنبش ضد امپریالیسم (منطقه‌ای)، جهانی‌شدن (جهانی).

پیامدهای پیشران «تحول و نوسازی راهبردی» بر آینده جریان تبلیغی گولن

امروزه جریان‌ها و جنبش‌های اجتماعی با دگرگونی و تحولات روز به‌صورت‌های نوینی بروز و ظهور پیدا کرده؛ به‌گونه‌ای که جریان‌های دیرین و سنّتی به‌خاطر مقایسه با رقیبان نوظهور، چرخه عمر طولانی، موانع و الزامات جهان مدرن در حال دگرگونی یا زوال هستند؛ زیرا جریان‌های فکری و فرهنگی نیز مانند ارگانیسم موجودات زنده دوران گوناگونی از حیات را سپری می‌کنند. تحولات و نوشدگی (جدیدشدن) جریان‌ها ارتباط زیادی با قابلیت انعطاف و کنترل‌پذیری دارد (ادیزس، ۱۳۹۷) اگر جریان‌ها در مرحله پیری به نوسازی و تحول دست نزنند، سیر قهقرا را طی کرده و از بین می‌روند، اما با ایجاد تحول و نوسازی در اهداف، ساختار، ارتباطات و پیروان دوره جدیدی را آغاز می‌کنند که به آن نوسازی راهبردی می‌گویند. باتوجه به پیشینه تأسیس جریان تبلیغی

گولن از دوران زوال عثمانی توسط سعید نورسی، این جریان در مرحله پیری قرار دارد. به‌گونه‌ای که گولن در برخی از مصاحبه‌ها انتساب آن را به خودش نفی می‌کند. این جریان تبلیغی از پیچیدگی بالائی برخوردار شده است. ساختار رسمی و معینی ندارد، گفته می شود مرکزیت آن در شهر ازمیر ترکیه است. اهداف آن تا حدی مبهم است که برخی از منتقدان بر این باورند که قدرتمندان و سیاستمداران ترکیه این جریان را با اهداف ظاهری سرگرم کرده‌اند تا با پایان عمر گولن، این جریان هم به پایان برسد یا به قدری ضعیف شود که نتواند در پی تسلط بر نظام و جامعه ترکیه باشد (ارکان، ۱۳۹۵) باتوجه به علوم روز در نظام گفتمانی جریان تبلیغی گولن و وجود تربیت‌یافتگان زیادی از تحصیل‌کردگان آکادمیک در میان برجستگان این جریان، روند نوگرایی و تحول راهبردی از درون آن آغاز شده که پیامدهای آن به شرح زیر است.

الف. تفویض اختیار:

هنگامی‌که روند نوسازی درونی تقویت شود، مشارکت درون جریانی و دخالت رهبران میانی در تصمیمات بیشتر و تامین نیازهای پیروان محور فعالیت‌های جریان خواهد شد. با تسری اختیارات به سطوح میانی، چالش‌های مدیریتی و اختلافات درون

سازمانی درباره تغییر مبانی فکری، مرامنامه، رویکردها و حوزه‌های دخالت در امور سیاسی و جهانی بروز می‌کند. در اثر ورود سلایق گوناگون به سطوح بالای تصمیم‌گیری، پیروان این جریان تبلیغی به اکثریت باورمند به اسلام اجتماعی و اقلیت اسلام سیاسی تقسیم خواهند شد. پیروان این جریان در اثر نیاز به ارتباطات درونی، رویکرد شتابنده‌ای به شبکه‌های اجتماعی مجازی درون گروهی خصوصاً در کارکردهای آموزشی خواهند داشت. همچنین از لوازم این روند، بروز جانشین یا جانشینانی برای گولن است. باتوجه به کاهش عمق و سطح معارف و علوم دینی در ترکیه، جانشین یا جانشینان گولن از سطح مقبولیت دینی کمتری برخوردار خواهند بود، جانشینان طرفدار اسلام سیاسی سعی می‌کنند در فعالیت‌های تبلیغی - اجتماعی ضمن رعایت تقیه، حساسیت سکولارها و ارتش را تحریک نکنند. شماری از جانشینان گولن خصوصاً حامیان اسلام اجتماعی و میانه، توسط سرویس‌های اطلاعاتی غربی، شکار شده و در راستای تامین اهداف غرب راه خواهند کرد.

ب. تقویت ارتباطات محیطی:

روند نوسازی جریان تبلیغی گولن منجر به تقویت ارتباطات محیطی (نهاد سیاست،

نفع بران، رقیبان، مخاطبان غیرجریانی و...) خواهد شـــد؛ ارتباط این جریان تبلیغی با نهاد سیاست باعث می‌شود نخبگان جریان از ظرفیت‌های رسمی و قانونی کشور بیشتر ا ستفاده کنند و به قهرچند دهه با نهاد قدرت پایان دهند. تأثیرات متقابل مذهبی - لائیک موجب بروز اندیشه‌ها و گروه‌های پیرامونی از ا سلام سیا سی خواهد شد. در صورت کنش‌گری موفق ارتباطی ازســـوی حوزه های علمیه و نهاد های متولی امر تبلیغ در جمهوری اسلامی، امکان ورود نخبگانی همسو در نظام سیاسی ترکیه از قبیل پارلمان و شهرداری‌های محلی وجود دارد. هنگامی‌که نخبگان این جریان به قدرت برسند، سراغ همکاری با طریقت‌های مهم مانند نقشـــبندیه می‌روند و نیز به توســـعه، تبیین و تبلیغ دیدگاه فرهنگی سیاسی جریان خود و ایجاد بسترهای لازم برای توسعه آن می‌روند.

دیگر پیامد توسعه ارتباطات سیاسی این جریان، تمرکز بر ظرفیت‌های درون ترکیه و تضعیف حضور در سایر نقاط جهان است؛ زیرا سخت‌گیری دولت ترکیه با رهبران این جریان باعث مهاجرت آنان در ســـایر نقاط جهان شـــده اســـت. ازطرفی روش تربیتی و محتوای تبلیغی، تعالیم فرهنگی و ماهیت آموزشـــی و نرم آنان، موجب توســـعه مدارس همسو با اندیشه‌های گولن در کشورهای زیادی شده است. در صورت تعامل رهبران جریان مذکور با نهاد قدرت ترکیه، آنان بر ظرفیت‌های درونی متمرکز خواهند شـــد.

تقویت ارتباط این جریان با رقبای جریانی باعث خواهد شـد حضـور بیشـتری در انتخابات و خدمات اجتماعی داشته باشد. دراین‌صورت با تکیه بر شعارها و ارزش‌های اسلامی، خطر طرد توسط ارتش ترکیه در انتظار آن خواهد بود.

پیامد پیشـران «تقویت اسـلام‌گرایی» بر آینده جریان تبلیغی گولن

گرچه از ابتدای تأسیس جمهوری ترکیه، اسلام به‌عنوان دین رسمی کشور حذف و این کشور لائیک شد، اما بیش از ۹۲ درصد از مردم ترکیه خود را مسلمان می‌دانند. در بیشتر شهرهای ترکیه مساجد فعالی وجود دارد. استانبول با ٤٤٤ مسجد به شهر هزار مناره معروف اسـت (میربهاء، ۱۳۳۸، ص۹۰) غیرمذهبی‌ها و ژنرال‌های ارتش خود را مدافع میراث آتاتورک می‌دانند و بر این باورند که نباید به مذهب اسـلام در این کشـور امتیازی برای حضور در صحنه اجتماعی و سیاسی داده شود. قانون اساسی مصوب سال ۱۹۸۲ ترکیه را کشـوری سـوسـیال دموکرات و غیرمذهبی می‌داند و هرگونه تبعیض را بر اساس دین و هر گونه استفاده از دین را برای مقاصد سیاسی منع کرده است. آموزش و تعلیمات دینی نیز تحت نظارت دولت کنترل می‌شود. به تازگی دولت ترکیه از احساسات

دینی برای رویاروئی با اســتقلال‌طلبی کردها اســتفاده کرده اســت (انصــاری، ۱۳۷۳) اسلام‌گرایی در جهان مدرن واکنشی روشنفکرانه است که از نیمه دوم قرن ۱۹ میلادی با هدف احیای ســنّت پیامبر ، جبران عقب افتادگی‌های جهان اســلام و تطبیق آموزه‌های اســلام با مفاهیم مدرن آغاز شــد. اســلام‌گرایان بر تجدید هویت اســلامی و برقراری هژمونی اسلامی تأکید دارند تا بر گفتمان غرب‌گرایی در بین مسلمانان غلبه بیابند (روآ، ۱۳۷۸) اسلام‌گرایی بر حضور اسلام در عرصه اجتماع، سیاست و قدرت تأکید دارد و بین اسلام و دموکراسی تناقضی قائل نیست. روند اسلام‌گرایی در دولت اربکان در ترکیه تشدید یافت و برخی از اندیشمندان ترک مانند علی بولاچ درباره آن کتاب نوشتند. سعید نورســی نیز دغدغه اثبات عدم تعارض اســلام با مفاهیم مدرنیته مانند دموکراســی را داشت؛ ازاین‌رو پیشران اسلام‌گرایی با استقبال جریان تبلیغی گولن رو به رو خواهد شد و پیامدهای زیر را در بر خواهد داشت:

الف. رشد اسلام سیاسی:

ازمنظر غرب، یکی از قرائت‌های معاصــر از اســلام، تأکید بر عنصــر ســیاســت در آموزه‌های اســلامی اســت که به اســلام ســیاســی مشــهور شــده اســت. در این گفتمان،

همان‌گونه که دین برای ابعاد فردی و اجتماعی بشر برنامه دارد، برای اداره امور سیاسی و حکومت داری م سلمانان نیز دارای برنامه و د ستور ا ست. اندیـشمندان غربی دین را از ســیاســت جدا می‌دانند و پیامد هرنوع دخالت دین در امور ســیاســی را منفی و مانع پیشـرفت می‌دانند. آنان برای رویاروئی و مهار قدرت ســیاســی مسـلمانان، تعابیر منفی مانند بنیادگرایی، ارتجاع و رادیکالیســم اســلامی را بر آن نهادند (بهروزلک، ۱۳۸٦) ا سلام سیا سی مراحل گوناگونی دا شته ا ست؛ از تعامل با غرب تا تقابل با آن، از اداره امور سیاسی جامعه تا تأسیس تمدن اسلامی. از مهم‌ترین اندیشمندان و رهبران پیشگام ا سلام سیا سی در جهان معا صر می‌تواند به سیدجمال الدین ا سد آبادی، محمد عبده، کواکبی، مودودی، رشید رضا، سیدقطب و امام خمینی اشاره کرد. گرچه گولن دخالت دین در قدرت را نوعی بدعت می‌داند و معتقد اســت اســلام شـکل ثابتی از حکومت را ارائه نکرده‌ا ست (نوازنی، ۱۳۹۳) اما او نمی‌تواند در برابر امواج ا سلام طلبی سیا سی پیروان خود مقاومت کند؛ ازجمله پیامدهای سیاسی‌شدن این جریان، افزایش کنش‌گری ســیاســی جریان تبلیغی گولن در داخل ترکیه اســت که ورود به عرصــه قدرت ازجمله احزاب ســیاســی، پارلمان و دولت از پیامدهای آن خواهد بود. همچنین تعامل با جهان اسـلام در این جریان تبلیغی بیشـتر خواهد شـد، از گرایش به اخوان المسـلمین مصـر،

دوری از اندیشه تکفیر تا تأثیرپذیری از جمهوری اسلامی ایران؛ خصوصاً آنکه نسخه جدید الازهر، عبور از تکفیر و تأکید بر وحدت اسلامی است. پیامد دیگر اسلام‌گرایی این جریان، تضعیف لائیسم و سکولاریسم خواهد بود؛ زیرا رهبران آن در اثر تقابل با منافع غرب، نگاه ستیزه جویانه‌ای به غرب پیدا خواهند کرد و برای موفقیت در عرصه اداره کشور، بر توان داخلی تکیه بیشتری خواهند داشت. همچنین در اثر تضعیف بنیان‌های لائیسم در ترکیه، جریان تبلیغی گولن از مبانی فکری سکولاریستی نورسی فاصله گرفته و دست به نوزائی فکری و مطرح‌کردن اندیشمندان جدید با بنیادهای سیاسی خواهد زد.

ب. اسلام اجتماعی:

طرفداران اسلام اجتماعی قرائتی سکولار و لیبرال از اسلام ارائه می‌کنند که با منافع مدرنیته همسو باشد. آنان سبک زندگی خود را در ابعاد فردی اسلامی می‌دانند. فتح‌اللّه گولن ایمان را امری قلبی و فردی می‌داند، حامی سکولاریسم و دموکراسی است و قائل به اداره جامعه بر اساس عقل و دستاوردهای روز بشر است. از آن جا که او مهم‌ترین مشکل مسلمانان را فقر، جهل و تفرقه می‌داند، فعالیت‌های تبلیغات دینی جریان خود را

ازطریق توسعه مؤسسات خصوصی خدمت رسان در امر آموزش، بهداشت و خدمت رسانی عمومی متمرکز کرده است. رویکردهای اجتماعی به دین باعث می‌شود که آن دسته از مناسکی که سویه‌های احساسی دارند، بیشتر مورد توجه دینداران قرار گیرد، سخنرانی‌های دینی با محوریت تحریک احساسات مخاطبان افزایش یابد و تجمعات مناسکی بیشتر شود. با افزایش کنش‌های قشری انطباق رفتارها با متون اصیل دینی مغفول واقع می‌شود؛ ازاین‌رو تفاسیر و قرائت‌هایی از دین که بتوانند مخاطب را سرذوق آورد در اولویت قرار خواهد گرفت (کوهی، ۱۳۹۸) پیامد دیگر اسلام اجتماعی، رشد پروتستانتیسم اسلامی است که منجر به گزینش اجزا و آموزه‌های دینی می‌شود. مهم‌ترین پیامد اصلاح‌گری دینی نوین، کفایت ایمان برای رستگاری، تقویت خدمات اجتماعی به جای عنصر زهد، (قابل دسترس در: fgulen.com) توجیه سرمایه‌داری و نفی عمل برای پاداش و جزاست. به‌همین خاطر انحرافات اعتقادی، خرافات و بدعت‌های دینی رواج می‌یابد و رویکرد به دین، رویکرد مصرف کالای فرهنگی خواهد شد. پس تولید محصولات دینی زیاد شده، اماکن دینی منتسب به این باور توسعه می‌یابد، روحانیت اصیل در حاشیه قرار می‌گیرد و دخالت عموم و سخنرانی‌های مذهبی افراد فاقد تحصیلات دینی زیاد می‌شود.

ج. مطالبه کارکردگرایی از دین:

ورود روند اسلام‌گرایی به جریان تبلیغی گولن باعث خواهد شد که روش‌های پراگماتیستی و تفاسیر کارکردگرایانه از دین زیاد شود و در اثر افزایش کارکردهای مادی دین، دوگانه علم و دین تشدید شود. در اثر این دوگانه، تفاسیر آیات قران منطبق با دستاوردهای علم روز خصوصاً در سخنرانی‌های مذهبی و فضای مجازی بیشتر خواهد شد. از آن جا که بیشتر عالمان دینی و مبلغان اسلامی ترکیه در معرض القائات علوم سکولار قرار دارند، طریقت‌های عارفانه همسو با تساهل و تسامح در شریعت تقویت و بروز انحرافات رفتاری و عقب نشینی از برخی خطوط قرمز اسلام خصوصاً محرمات بیشتر می‌شود. هم چنان که تاکنون فتح‌اللّه گولن حکم رعایت حجاب را برای بانوان الزامی نمی‌داند. علاوه‌براین در اثر کارکردگرایی افراطی، پیروان این جریان انتظار حل مشکلات زندگی خود را از دین خواهند داشت؛ ازاین‌رو نسخه تکنوکرات‌های مسلمان رواج خواهد یافت و نسل جدیدی از دگراندیشان دینی خصوصاً در میان مبلغان اسلامی ظهور خواهند کرد که در مسئله تزاحم دین و توسعه غربی، مبانی و اصول دینی را به‌نفع مدرنیته تفسیر می‌کنند.

پیامد پیشران «تقویت جنبش جهانی ضدامپریالیسم» بر جریان تبلیغی گولن:

امپریالیسم در قرن ۱۹ میلادی ازطریق روابط فرادست - فرودست در سطح جهانی ظهور کرد و ازطرف کشورهای دارای قدرت و ثروت به کشورهای فاقد قدرت و ثروت مبتنی بر هژمونی نظام سرمایه‌داری تحمیل شد. سرمایه‌داری ازطریق تأسیس نظم نوین اقتصادی سایر کشورها را به روش‌های صلح آمیز وارد شبکه جهانی و ازاین‌طریق اقتصاد و سیاست کشورها را تسخیر کرد. امپریالیسم فرهنگی را نیز ازطریق نفوذ اجتماعی ارزش‌ها، هنجارها، سبک زندگی و فرهنگ غربی در کشورهای هدف حاکم کرد. نظم نوین جهانی نظام ارتباطی و امپراتوری نرمی را در جهان پدید آورد تا بر مقاومت ملت‌ها در برابر ارزش‌های غربی فائق شود. گفتمان امپریالیسم کلیشه‌هایی را تولید کرد که به وسیله آنها اسلام را خشن، تروریست، افراطی و جنگ طلب نشان دهد (مهدی‌زاده، ۱۳۹۳) در قرن جدید جنبش جهانی بر ضد امپریالیسم خصوصاً در منطقه جنوب غرب آسیا پدید آمده است. مهم‌ترین ویژگی این جنبش، تکیه بر توان داخلی و مقاومت ملت‌ها در برابر دخالت بیگانگان است. جنبش ضد امپریالیسم در منطقه پیامدهایی مانند انزوای امریکا و رویکرد ملت‌ها به الگوی تمدنی انقلاب اسلامی ایران را داشته

است.

الف. انزوای امریکا:

با انزوای امریکا حضـور او در منطقه جنوب غرب آسـیا کاهش می‌یابد و چند پیامد مهم رخ خواهد داد. گفتمان‌های بومی نوپدید عر صه بروز و ظهور می‌یابند، خ صو صاً گفتمان تبلیغی گولنیســم در جامعه ریشــه می‌دواند. همچنین اتحادیه‌ها، جریانات و بازیگران منطقه‌ای قوی می‌شــوند، اوراســیاگرایی نوین با ویژگی نفی ســکولاریســم، بازگشــت به الهیات قدســی، پرهیز از زندگی شــیطانی، انتخاب راه‌های مبتنی بر دین و تمرکز بر دین‌گرایان ا صیل تقویت خواهد شد. پیامد دیگر آن، تقویت محور مقاومت و زوال رژیم صــهیونیســتی خواهد بود. باتوجه به برخی همکاری‌های ســازمان اطلاعات ترکیه میت با گولنیسم، با تضعیف سیا و میت، اشراف اطلاعاتی و قدرت این جریان در منطقه و جهان کاهش می‌یابد.

ب. روی‌آوردن به الگوی تمدنی انقلاب اسلامی ایران:

پیا مد دیگر انزوای امریکا، اقبال ملت ها به الگوی تمدنی انقلاب اســلامی ایران اســت. در نســخه تمدنی انقلاب اســلامی ایران منطبق بر نظر امامین انقلاب، تکثر

فرهنگ‌ها و سلائق، به‌عنوان یک مشکل و مانع درنظر گرفته نمی‌شود، بلکه تکثر و تعدد، یک ظرفیت برای جامعیت و همراه‌کردن انبوهی از سلائق و دیدگاه‌ها در ساختن صراط تمدنی نوین اسلامی دانسته می‌شود (بابایی، ۱۳۹۶) وحدت اسلامی، عقلانیت، عدالت، اخلاق و مردم سالاری دینی از مهم‌ترین پیامدهای گرایش به این الگو است. از آثار وحدت ا سلامی انتقال تجربیات، کاهش منازعات دینی و افزایش قدرت اقت صادی م سلمانان ا ست. باتوجه به تأثیرگذاری تجار بر جریان تبلیغی گولن، با قدرت‌یافتن پول واحد کشورهای اسلامی و تقویت بنیه اقتصادی مسلمانان، آنان نیز تقویت می‌شوند. در چنین شرایطی جریان تبلیغی گولن موقعیت برتری در ترکیه پیدا خواهد کرد؛ زیرا با تکیه بر تحصیل‌کردگان و حامیان خود، در عناصر سه گانه فوق الذکر نقش آفرین خواهد بود. در اثر عقلانی‌شدن جامعه، معرفت دینی مردم عمیق خواهد شد و از تندروی و کندروی در امور دینی دوری خواهند کرد. پیامد توسعه عدالت در جامعه ترکیه توزیع عادلانه ثروت و حمایت از فقیران می‌باشد که از آمال و آرزوهای جنبش خدمت است. پیامد اخلاق‌مداری در ترکیه کاهش مفا سد اجتماعی و فساد اداری سیا سی ا ست. متأ سفانه ترکیه برای جذب گردشگران خارجی، از زنان به‌عنوان جاذبه جنسی سوء استفاده می‌کند. و ضعیت بی‌شتر جوانان ترکیه ازلحاظ اخلاقی در آ ستانه پوچی و بی‌هویتی قرار

دارد. همچنین این کشـور ازلحاظ فسـاد اقتصـادی، سـیاسـی و اداری در ردیف بالای جدول رتبه‌بندی کشـورها قرار دارد؛ به‌گونه‌ای که امروزه یکی از دلائلی که اتحادیه اروپا ترکیه را نپذیرفت، وجود فساد سیاسی مانند تقلب در انتخابات است. پیامد مردم‌سالاری دینی در ترکیه، در دسـت گرفتن زمام امور کشـور توسـط مردم بدون دخالت قدرت‌های خارجی و همراه با آزادی بیان است.

پیامد پیشران «جهانی‌شدن» بر آینده جریان گولن :

جهانی‌شـدن فرایندی اسـت که طی آن مردم جهان از راه دور بدون دخالت دولت‌ها تعامل می‌کنند و با ظهور فشـردگی زمان و مکان، کشـورها از قید و بندهای محلی - منطقه‌ای به سوی قیود جهانی - محلی نوین هدایت می‌شوند. حامیان جهانی‌شدن آن را جریان سـریع داده‌ها، سـرمایه و نوآوری در سـراسـر جهان می‌دانند که ازطریق فناوری ذائقه مصرف‌کننده را به بهترین و ارزان‌ترین شکل تامین می‌کند (Dicken, ۱۹۹۸).

الف. تقویت غرب‌گرایی:

اولین پیامد جهانی شـدن، رسـوخ و تثبیت سـبک زندگی مدرن، از غرب‌گزینی تا

غرب شیفتگی ا ست. غرب ازطریق هژمونی خود، الگوی حکمرانی ک شورهای جهان، سبک زندگی شهروندان و نبض بازار جهانی را به دست گرفته است. شهری شدن، تضعیف نهاد خانواده (زندگی تک‌نفره) و مصرف‌گرایی از پیامدهای سبک زندگی غربی ا ست. پیامد توسعه بازار جهانی، کاهش دخالت دولت در بازار، تقویت سرمایه‌داری و افزایش دخالت سرمایه‌داران در سیاست و فرهنگ است. از آن جا که سرمایه‌داران و تجار از حامیان گولن به شمار می‌روند، جهانی شدن بازار به‌نفع جریان تبلیغی گولن رقم خواهد خورد.

ب. تحول در مفهوم مرز:

با جا به جائی تعریف و مفهوم مرز، ژئوپلیتیک فرهنگی نوین پدید آمده و قدرت فرهنگی زمینه برتری ملت دار نده فرهنگ برتر را پد ید می‌آورد. ژئوپلیتیک فرهنگی (Geoculture) از ترکیب عوامل و بازیگران قدرت، فرهنگ و محیط جغرافیایی پدید می‌آید که طی آن فرهنگ‌ها درحال نوشدگی، تکمیل، آمیختگی و چیرگی در بستر یک محیط جغرافیایی خاص هستند (حیدری، ۱۳۸٤) درنتیجه این فرایند، عنصر پان‌ترکیسم با هدف اعطای هو یت ترکی به نژاد ها و اقوام گوناگون ترک از آناتولی فراتر رفته و در

سطح جهانی حضور بیشتری پیدا خواهد کرد (لاندو، ۱۳۸۲) علاوه‌براین نوعثمانی‌گری به‌صـــورت آمیزه‌ای از آرمان‌های تاریخی، فرهنگی و حتی جغرافیائی در ژئوپلیتیک و سیاست خارجی ترکیه حضور جدی‌تری می‌یابد. همچنین وقتی مفهوم مرز از فیزیکی به فرهنگی تغییر کند، شـــاهد افزایش مهاجرت خواهیم بود که در اثر آن، بحران‌های حاشیه نشینی و نزاع‌های قومی مذهبی بیشتر بروز خواهند کرد.

ج. محوریت فناوری‌های نوین:

بر اثر محوریت فضـای مجازی، جامعه به شـدت شـبکه‌ای می‌شـود و شـاهد بروز ســازمان‌های مردم‌نهاد مجازی خواهیم بود که این پدیده منجر به تقویت جریان تبلیغی گولن در فضـای مجازی می‌شـود. ازطرف دیگر ازجمله آثار نسـل آینده اینترنت اعم از متاورس، هوش مصـنوعی و اینترنت اشـیا، موج نوین آموزش از راه دور، مشـارکت‌ها و حتی کسب و کارها در فضای مجازی خواهد بود که باتوجه به آموزه همراهی اسلام با مظاهر پیشـــرفت در اندیشـــه گولن، این پیشـــران موجب همگرایی درونی اعضـــای این جریان خواهد شد.

جدول ۲. پیامدهای روندهای درونی، ملی، منطقه‌ای و جهانی بر آینده جریان تبلیغی گولن

پیشران	پیامد اول	پیامد دوم	پیامد سوم
تحول و نوسازی راهبردی	تفویض اختیار	مشارکت درون جریانی	ـ چالش‌های مدیریتی؛ ـ انشعاب به گروه سیاسی اقلیت و جریان اجتماعی اکثریت؛ ـ افزایش ارتباطات اجتماعی مجازی.
		بروز جانشین گولن	ـ کمبود مقبولیت عمومی و دینی؛ ـ رعایت تقیه در حرکت‌های سیاسی و اسلام‌گرا؛ ـ در دام سرویس‌های غربی؛ ـ همسو با منافع غرب.

پیشران	پیامد اول	پیامد دوم	پیامد سوم
	تقویت ارتباطات محیطی	استفاده از ظرفیت‌های رسمی و نهاد سیاست	ـ بروز گروه‌های همسو با اسلام سیاسی؛ ـ ورود به پارلمان و مناصب محدود محلی؛ ـ همکاری با طریقت‌ها (نقشبندیه)؛ ـ تقویت زیرساخت‌های تبلیغاتی و توسعه مبانی اندیشه‌ای جریان؛ ـ تضعیف رویکردهای جهانی.
		تعامل با رقبا	ـ رشد کنش‌گران سیاسی و ورود به پارلمان؛ ـ تقویت خدمات اجتماعی؛ ـ طرد توسط ارتش.
تقویت اسلام‌گرایی	رشد اسلام سیاسی	افزایش کنش‌های سیاسی جریان تبلیغی گولن	ـ رشد کنش‌گران سیاسی و ورود به پارلمان؛ ـ طرد توسط ارتش.

پیشران	پیامد اول	پیامد دوم	پیامد سوم
		تعامل با جهان اسلام	ـ تعامل با نو اخوانی‌ها؛ ـ دوری از تکفیرگ؛ ـ تعامل با ایران.
		تضعیف لائیسم و سکولاریسم	ـ بروز نسلی نو از مبلغان و اندیشمندان سیاسی مسلمان در جریان گولن.
	اسلام اجتماعی	افزایش کنش‌های قشری	ـ اقبال به سخنرانی‌های مذهبی؛ ـ افزایش تجمعات مناسکی.
		بدعت	ـ رشد پروتستانتیسم اسلامی؛ ـ مصرف دینی (توسعه اماکن مذهبی؛ ـ دخالت عموم در امر دین و کاهش محوریت روحانیت خصوصاً در سخنرانی‌های دینی).
	مطالبه کارکردگرایی از دین	دوگانه علم و دین	ـ تفاسیر مدرن آیات قرآن؛ ـ تساهل و تسامح؛ ـ بدعت.

پیشران	پیامد اول	پیامد دوم	پیامد سوم
		انتظار حل مشکلات زندگی از دین	ـ تقویت اندیشه تکنوکرات‌های مسلمان؛ ـ پیدایش دگراندیشان دینی خصوصاً در بین مبلغان.
تقویت جنبش ضد امپریالیسم	انزوای امریکا	کاهش نفوذ و حضور امریکا در منطقه	ـ تحکیم گفتمان گولنیسم؛ ـ تقویت جریانات و بازیگران منطقه‌ای؛ ـ رشد اوراسیاگرایی نوین؛ ـ تحکیم محور مقاومت و زوال رژیم صهیونیستی؛ ـ تضعیف سازمان میت.
	روی‌آوردن به الگوی تمدنی انقلاب اسلامی ایران	وحدت اسلامی	ـ انتقال تجربیات؛ ـ کاهش منازعات دینی؛ ـ افزایش قدرت اقتصادی.
		رشد عقلانیت	ـ عمق معرفت دینی؛ ـ پرهیز از افراط و تفریط.

پیشران	پیامد اول	پیامد دوم	پیامد سوم
		توسعه عدالت	ـ تقسیم عادلانه ثروت؛ ـ حمایت از فقیران.
		اخلاق مداری	ـ کاهش مفاسد اجتماعی؛ ـ کاهش فساد سیاسی و اداری.
		مردم سالاری دینی	ـ تکرار الگوی انقلاب اسلامی در ترکیه.
جهانی شدن	تقویت غرب‌گرایی	رسوخ و تثبیت سبک زندگی مدرن	ـ شهری شدن.
			ـ تضعیف خانواده؛ ـ مصرف‌گرایی.
		توسعه بازار جهانی	ـ کاهش دخالت دولت در بازار؛ ـ تقویت سرمایه‌داری؛ ـ افزایش دخالت سرمایه‌داران در سیاست و فرهنگ.
	تحول در مفهوم مرز	تقویت ژئوپلیتیک فرهنگی	ـ تقویت پان‌ترکیسم در سطح جهانی؛ ـ حضور جدی‌تر نوعثمانی‌گری در سیاست خارجی.

پیشران	پیامد اول	پیامد دوم	پیامد سوم
		افزایش مهاجرت	ـ بحران حاشیه نشینی؛ ـ افزایش نزاع‌های قومی مذهبی.
	محوریت فناوری‌های نوین	شبکه‌ای شدن	ـ بروز سازمان‌های مردم نهاد مجازی.
		نسل آینده اینترنت	ـ گرایش به آموزش مجازی؛ ـ بروز کسب و کارهای مجازی.

نتیجه گیری :

جریان نوعی نظام اجتماعی است که از گرد آمدن و گروه شدگی انسان‌های باورمند به یک گفتمان و اندیشه نظام‌مند پیرامون مؤسسان و رهبران آن برای رسیدن به اهداف و آرمان‌های معین، تشکیل شده است. ساختار هر جریان از یک گروه دوستی کوچک تا یک جریان سیاسی بزرگ، به‌گونه‌ای طراحی می شود که به صورت کارآمد، اندیشه‌های اصلی، گفتمان، اهداف بلند و ماموریت‌های آن در نسل‌های بعدی ادامه داشته باشد. یکی از جریان‌های موثر در ترکیه، جریان تبلیغی فتح‌اللّه گولن است که در این مقاله به بررسی اجمالی وضعیت پیشینه، حال و آینده این جریان پرداختیم. برای اطلاع از

وضـــعیت آینده جریان تبلیغی گولن از دانش آینده‌پژوهی و روش چرخ آینده اســـتفاده کردیم. درباره پیشـــینه این جریان گفته شـــد که کلان روایت گولن تأثیر زیادی از ســـعید نورســـی گرفته و جنبش خدمت (هیزمت) را بر اســـاس همســـوئی با مدرنیته، دور از فعالیت‌های سیا سی و با رویکرد خدمات اجتماعی مانند آموزش و بهدا شت رایگان با هدف رفع مشـــکل مســـلمانان ترکیه در عقب افتادگی از علوم روز و اختلاف داخلی راه‌اندازی کرد. درحال حا ضر جریان تبلیغی گولن دارای شبکه‌ای از مدارس در ترکیه و ده‌ها کشور دیگر ا ست. هزاران تحصیل‌کرده دانش آموختگان این مدارس هستند. ده‌ها نویسنده، اندیشمند و میلیون‌ها ترک در سراسر جهان مرید او هستند. این واعظ و مدرس علوم اســـلامی درحال حاضـــر به خاطر اتهام دخالت در کودتا علیه اردوغان، مبغوض دولت ترکیه بوده و اقامت کشور امریکا را دارد و گفته می شود که مورد حمایت سازمان سیا ست. درباره آینده‌پژوهی جریان تبلیغی گولن از میان ۳۹ پیشران تغییر، چهار روند انتخاب شد. اولین روند، «تحول و نوسازی راهبردی» است که شامل پیامدهای تفویض اختیار، ارتباطات محیطی با حکومت، مخاطبان و رقیبان اســـت. روند دوم، عامل «اسلام‌گرایی» است که در سطح ملی بر این جریان تأثیرگذار است. اسلام سیاسی، اسلام اجتماعی و کارکردگرایی دینی ازجمله پیامدهای این پیشران تغییر است. سومین

روند پدیده «مبارزه منطقه‌ای با پدیده استعمار نو و امپریالیسم» در ابعاد گوناگون سیاسی، اقتصادی و فرهنگی است. مهم‌ترین پیامدهای این پیشران، منزوی‌شدن امریکا و توفیق الگوی تمدنی ایران است. چهارمین روند تأثیرگذار بر این جریان، «جهانی شدن» است که دارای ابعاد و آثاری مانند گرایش به غرب در ابعاد فرهنگی و اقتصادی، جابه‌جائی مفهوم مرز و محورشدن فناوری‌های نوین و مجازی است.

فعال‌کردن دیپلماسی فرهنگی مبتنی بر پیوندهای عمیق میان دو ملت ایران و ترکیه، یکی از مهم‌ترین ظرفیت‌های حوزه‌های علمیه در نسبت سنجی با قوت‌های جریان تبلیغی گولن است تا امکان ادراک سازی و انگاره سازی هویتی روی مخاطب پدید آید؛ همان‌گونه که ترکیه نیز با تدوین چشم انداز فرهنگی و سیاست‌گذاری برای پیشبرد دیپلماسی آموزشیدر خارج از مرزها، کنش‌گری دارد. از آن جا که منابع و اشراف اطلاعاتی درباره این جریان در حوزه‌های علمیه کشور ما اندک است، مناسب است رویکردهای ارتباطی، رسانه‌ای، فرهنگی و علمی نسبت به این جریان تبلیغی ازطریق رایزنی فرهنگی ایران در ترکیه و مرکز ارتباطات و بین الملل حوزه های علمیه کشور تقویت شود. فرصت‌های نهاد تبلیغ حوزوی در این خصوص عبارت است از: ظرفیت عظیم حج، جاذبه‌های گردشگری و آثار تمدنی، معرفی فرهنگ اهل بیت با استفاده از

فناوری‌های نوین ارتباطی و فضای مجازی، خسته شدن جوانان ترکیه‌ای شیفته فرهنگ غرب از سکولاریسم و فقدان الگوی معنویت، افزایش آگاهی جوانان ترکیه نسبت به واقعیت‌های اجتماعی غرب، وضع نابسامان خانواده، خشونت، اعتیاد و قانون‌گریزی ناشی از سبک زندگی غربی در بین جوانان ترکیه.

منابع

۱. ادیزس، ایساک؛ دوره عمر سازمان: پیدایش و مرگ و میر سازمان‌ها (چگونه از مرگ آنها جلوگیری کرده و امکان رشدشان را فراهم آوریم)؛ ترجمه کاوه محمد سیروس؛ چ۱۰، تهران: انتشارات دانشگاه صنعتی امیرکبیر، ۱۳۹۷.

ارکان، مائده؛ برخورد ایدئولوژی‌ها در ترکیه از عثمانی‌گرایی تا اسلام‌گرایی مدرن؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۵.

استراوس، اَنسِلم ال و جولیت کربین؛ مبانی پژوهش کیفی: فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای؛ ترجمه ابراهیم افشار؛ چ٤، تهران: نشر نی، ۱۳۹٤.

انصاری، جواد؛ ترکیه در جست‌وجوی نقشی تازه در منطقه؛ تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۳.

ایبو، هلن رز فوکس؛ جنبش گولن: تحلیلی جامعه شناسانه از جنبشی مدنی که ریشه در اسلام دارد؛ ترجمه فیروزه درشتی؛ قم: دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۹۵.

بابایی، حبیب‌اللّه؛ «تنوع اسلامی در فرایند تمدنی»، فصلنامه نقد و نظر؛ ش ۸۸، زمستان ۱۳۹٦.

بولنت، ارس و عمر کاها؛ «جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه: اندیشه‌های فتح‌اللّه گولن»، فصلنامه مطالعات خاورمیانه؛ ش۳۲، ۱۳۸۱.
بهروزلک، غلامرضا؛ «اسلام سیاسی و اسلام‌گرایی معاصر»، پگاه حوزه؛ ش ۲۰۹، خرداد ۱۳۸٦.
جلالی‌زاده، جلال؛ دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی؛ چ٤، تهران: دوستان و ناهید، ۱۳۹۳.
حیدری، غلامحسین؛ «ژئوپلیتیک فرهنگی یا ژئوکالچر»، فصلنامه ژئوپلیتیک؛ ش۱، بهار ۱۳۸٤.
رایزنی فرهنگی ج.ا. ایران در آنکارا؛ نگاهی به مدارس معارف ترکیه در عراق؛ تهران: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۳۹۹.
روآ، اولیویه؛ تجربه اسلام سیاسی؛ ترجمه محسن مدیر شانه‌چی و حسین مطیعی امین؛ تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی، ۱۳۷۸.
کوهی، احمد و مجتبی امیری؛ «برآوردی از پیامدهای روندهای دینداری در آینده تبلیغ دین»، فصلنامه مطالعات فرهنگ - ارتباطات؛ ش٤٥، بهار ۱۳۹۸.
لاندو، جیکوب؛ پان‌ترکیسم: یک قرن در تکاپوی الحاق‌گری؛ ترجمه حمید احمدی؛ تهران: نشر نی، ۱۳۸۳.
ملک‌اف، علاءالدین؛ آشنایی با اندیشه‌های دو تن از رهبران نورسیه؛ چ۲، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۵.

مهدی‌زاده، سیدمحمد؛ نظریه‌های رسانه: اندیشه‌های رایج و دیدگاه‌های انتقادی؛ چ٤، تهران: همشهری، ۱۳۹۳.

میربهاء، ابوالفضل؛ نگاهی به ترکیه امروز؛ تهران: انجمن دوستی و رابطه فرهنگی ایران و ترکیه، ۱۳۳۸.

نوازنی، بهرام، بیژن اعتضادالسلطنه و معصومه صالحی؛ «فتح‌اللّه گولن و جنبش اجتماعی و سیاسی وی در ترکیه»، فصلنامه علمی مطالعات سیاسی جهان اسلام؛ ش۱۰، ۱۳۹۳.

هاینز، اندی و پیتر بیشاپ؛ تفکر درباره آینده: رهنمودهایی برای آینده‌نگاری؛ ترجمه محمدمهدی ذوالفقارزاده و دیگران؛ تهران: دانشگاه امام صادق ، ۱۳۹۵.

یاووز، هاکان. ام.؛ هویت سیاسی اسلام در ترکیه؛ ترجمه آزاد حاجی‌آقایی؛ تهران: انتشارات اشاره، ۱۳۹۲.

Armağan, Mustafa and Ünal, Ali (۱۹۹۹), Medya Aynasında Fethullah Gülen “Kozadan Kelebeğe”, Istanbul: Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları.

Balci, Tamer and Miller, Christopher L (۲۰۱۲), The Gülen Hizmet Movement: Circumspect Activism in Faith-Based Reform, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Dicken, P. ١٩٩٨. Global Shift: Transforming the World Economy, London: Paul Chapman.

Glenn, J. C (٢٠٠٩), Futures Research Methodology-Version ٣-٠, T. J. Gordon (Ed.). Editorial desconocida. Chicago: The Millennium Project.

Yousef, T. M (٢٠٠٤), "The Murabaha Syndrome in Islamic Finance: Laws, Institutions and Politicd", Henry, C. M. ; Wilson, R (eds.), The Politics of Islamic Finance, Chapter ٣.

https://fgulen.com.